

TEMES D'ACTUALITAT

PERSPECTIVES HISTÒRIQUES I ACTUALS DE L'ECONOMIA SOCIAL

Tema d'actualidad coordinat per **Yolanda Blasco Gil**,
IUDESCOOP-Universitat de València i CIRIEC-Espanya

i **Armando Pavón Romero**
Univ. Nacional Autònoma de Mèxic i CIRIEC-Espanya

Introducció

Amb l'objectiu d'aprofundir en els antecedents i l'evolució dels principis de l'economia social, esta secció reuneix un conjunt d'estudis de cas que aborden diferents aspectes des d'una perspectiva històrica. A través de l'anàlisi de fonts i experiències concretes en diversos contextos geogràfics i temporals -des de la Segona República espanyola fins a l'actualitat a Mèxic i els Estats Units-, els treballs ací recopilats il·lustren la vigència i la capacitat transformadora del cooperativisme i l'autogestió.

Els articles inclosos són: «Cooperativisme i professors de l'exili. Propostes juridicoeconòmiques, socials i educatives», de Yolanda Blasco Gil i Armando Pavón Romero; «La valoració de la normativa cooperativista catalana en la revista *Acción Cooperatista* (1933-1935): problemes i debats», de Daniel Vallès Muñoz; «Una mirada jurídica de la sociohistòria del cooperativisme a Euskal Herria», de Miguel de la Fuente; «Cooperativa Palo Alto: organització i lluita pel dret a un habitatge digne en l'espai urbà», de Gerardo Martínez Hernández, i «El model cooperatiu estudiantil i de consum com a alternativa al capitalisme: el cas de Berkeley, Califòrnia (1933-2023)», de Paola Virginia Suárez Ávila. La versió extensa i científica de cadascun d'estos treballs es pot llegir en 'CIRIEC-España, Revista Jurídica de Economía Social y Cooperativa', en diferents números publicats entre 2023 i 2025.

Consolidar el sistema de valors i principis del cooperativisme i l'economia social

El cooperativisme i l'economia social són el resultat d'un llarg procés històric impulsat pels moviments i grups socials més vulnerables i desprotegits. En un context en què l'economia social afronta el repte d'aconseguir un reconeixement ampli i decidit en l'àmbit econòmic mundial, resulta imprescindible destacar el sistema de valors i principis d'actuació que l'han configurada al llarg del temps i que permeten identificar-la i diferenciar-la com un sector institucional orientat a un desenvolupament inclusiu i sostenible.

En esta tasca, la història es revela com una eina fonamental per a identificar i delimitar l'economia social en l'actualitat. Els articles que es presenten a continuació coincideixen en una conclusió: el cooperativisme i l'economia social no són un model del passat, sinó una resposta viva, creativa i necessària davant de les crisis del present.

La història de l'economia social és la història de persones i comunitats que, en les circumstàncies més adverses -la guerra, la crisi econòmica, l'exili o el desposseïment-, busquen solucions en l'organització col·lectiva i el pensament crític. Mirar arrere per a recuperar-ne la memòria és una manera d'avançar i de trobar orientació per a construir, des de l'economia social, un món més just, democràtic i habitable.

UNES PROPOSTES JURÍDIC-ECONÒMIQUES, SOCIALS I EDUCATIVES

per **Yolanda Blasco Gil** i **Armando Pavón Romero**

La Segona Guerra Mundial va avivar la preocupació per la projecció internacional dels drets humans. Mentre les potències aliades delineaven el nou ordre que havia de succeir al conflicte, la Carta de l'Atlàntic de 1941, les declaracions de Moscou i Teheran de 1943, les conferències de Dumbarton Oaks en 1944 i Yalta en 1945, assentaven les bases del que seria l'Organització de les Nacions Unides.

En aquest panorama d'efervescència diplomàtica, la Conferència Interamericana sobre Problemes de la Guerra i la Pau, coneguda com la reunió de Chapultepec (1945), i la posterior Conferència de San Francisco, cristal·litzarien finalment en la Declaració Universal dels Drets Humans de 1948. No obstant això, existeix una història paral·lela i menys coneguda que corre en paral·lel a aquests grans moments: la contribució espanyola a la consagració d'aquest nou ordre a través de la tasca diplomàtica dels professors universitaris exiliats.

Després de la derrota de la República espanyola, un nombre significatiu del professorat i de la intel·lectualitat, entre altres, es va dispersar pel món, trobant acollida principalment en països llatinoamericans, on es van integrar en gabinets tècnics, universitats i associacions internacionals de denúncia dels règims totalitaris.

La tasca diplomàtica realitzada des de l'exili per la Unió de Professors Universitaris a l'Exili (UPUEE), el activisme polític de la qual, dirigit a acabar amb Franco i restaurar la República, els va convertir en actors inadvertits però fonamentals en el moviment internacional de drets humans. La seua primera reunió, celebrada a l'Havana en 1943¹, considerem constitueix un antecedent que anticipa, en les seues propostes jurídic-econòmiques, socials i educatives, l'esperit i la lletra de la futura Declaració Universal de 1948.

Més enllà de l'exercici històric, la seua anàlisi cobra vigència a la llum de la perspectiva actual. Davant les crisis sistèmiques -pandèmia, inflació, crisi energètica, polarització política, auge dels extremismes, emergència climàtica, crisi de refugiats sense precedents

des de 1945 i guerres-, les preguntes que es feren aquells professors exiliats ressonen amb una actualitat colpidora: Com reconstruir una societat després d'una crisi? Quin paper ha de tindre l'educació en la formació de ciutadans lliures? Com garantir que l'economia estiga al servei de les persones i no a l'inrevés? Quin ordre internacional pot protegir eficaçment la dignitat humana?

Les seues respostes, concebudes en el fragor de la guerra i el desarrelament, ofereixen una valuosa perspectiva per a afrontar els desafiaments del segle XXI.

La reunió de l'Havana (1943). Un programa per a la reconstrucció

La UPUEE, constituïda inicialment a París en 1939 i amb un nucli actiu a Mèxic, va organitzar en setembre de 1943 la Primera Reunió de Professors Universitaris Espanyols Emigrats a l'Havana. L'objectiu era ambiciós: planificar la reconstrucció d'Espanya i del món per al moment en què el feixisme fora derrotat. Lluny de ser un mer exercici de nostàlgia republicana, aquesta reunió va produir una declaració i un llibre publicats l'any següent, estructurat en tres seccions que abordaven problemes que afectarien la humanitat en el seu conjunt: educació i cultura; problemes socials; problemes jurídics i econòmics.

1. Perspectiva educativa: l'ensenyament com a antídoto contra la barbàrie

Les propostes educatives de la Unió de professors reflectien la voluntat de recuperar i perfeccionar l'esperit de la Institución Libre de Enseñanza i de la Junta para la Ampliación de Estudios. En un context de fugida de la sinraó totalitària, estos professors van entendre que la reconstrucció moral i material d'Espanya i del món passava de manera inexcusable per una profunda reforma educativa. Així, van acordar reprendre el programa d'educació pública, liberal i democràtica de la República, garantint l'ensenyament primari i mitjà gratuït i obligatori, i establint un sistema de beques per a assegurar la igualtat d'oportunitats amb

1.- Yolanda Blasco Gil y Armando Pavón Romero (2023): "Cooperativismo y profesores del exilio. Propuestas jurídico-económicas, sociales y educativas", CIRIEC-España, Revista jurídica de Economía Social y Cooperativa, núm. 44, 67-78.

independència de l'origen social o econòmic dels estudiants. En l'àmbit universitari, van defensar amb vehemència l'autonomia universitària com a garantia de llibertat de càtedra i investigació, la formació contínua del professorat i la flexibilitat dels plans d'estudi per a adaptar-se als avanços del coneixement. Van subratllar, a més, l'obligació irrenunciable de la universitat de divulgar la cultura entre les classes populars, concebut la institució acadèmica no com una torre d'ivori, sinó com un motor de dinamització cultural i social. Es va prestar especial atenció a la investigació científica -palanca fonamental per al desenvolupament i la sobirania nacional- i a la salvaguarda del patrimoni històric, artístic i científic, assegurant l'accés públic a biblioteques i museus com a béns comuns irrenunciables.

Potser no sonen estes propostes en els debats contemporanis sobre la mercantilització de l'educació, la precarització del professorat universitari, o la necessitat d'una educació que forme ciutadans crítics davant els discursos d'odi? La defensa d'una educació pública, laica i basada en el pensament crític que van fer aquells exiliats es revela com una barrera essencial contra la nova barbàrie de la desinformació i el fanatisme digital. La seua proposta que la filosofia i les religions s'abordaren des d'una perspectiva històrica i no confessional anticipa els debats actuals sobre la laïcitat positiva i la necessitat d'una educació que ensenyi a conviure amb la diversitat, en lloc d'imposar dogmes.

2. Perspectiva social i econòmica: economia social davant la desigualtat

En la secció dedicada als problemes socials, els exiliats van desenvolupar un autèntic programa d'economia social i justícia social, avançat per a la seua època i que hui podríem qualificar com un antecedent directe de l'estat del benestar modern. Es partix del reconeixement del dret i el deure social del treball com a eix vertebrador de la dignitat humana, van plantejar la necessitat de superar el mer règim de salari per a introduir un sistema integral d'assegurances socials que protegira els ciutadans contra accidents laborals, malalties, atur forçós, invalidesa i vellesa. No es tractava ja d'una assistència caritativa, sinó d'un dret exigible fonamentat en la solidaritat col·lectiva. En este sentit, en l'àmbit agrari -qüestió capital en l'Espanya de l'època, amb paral·lelismes en economies perifèriques actuals-, van identificar el problema de la terra com a central per a la justícia social. Van proposar solucions audaces com l'expropiació de latifundis, la creació de patrimoni comunal, i el foment de cooperatives i explotacions col·lectives que incorporaren el camperolat com a cultivador directe, trencant així

amb estructures de poder caciquils. A més, van advocar per la participació dels treballadors en la gestió i en els beneficis de les empreses, anticipant models de cogestió i democràcia industrial.

La justícia social havia de garantir no sols una ocupació digna, sinó també l'accés a una alimentació sana, a un habitatge també digne -considerat base de l'estabilitat familiar i la capacitat laboral- i a una sanitat pública i gratuïta amb hospitals i equips adequats. Criticaven durament l'especulació i la cadena d'intermediaris que encarien els productes bàsics, que perjudica tant productors com consumidors, i reclamaven una intervenció pública que ordenara el mercat en funció de l'interés general. La vigència actual d'aquest programa és interessant. La proposta de "superar el règim de salari" mitjançant un sistema de protecció social universal ressona en els debats contemporanis sobre la renda bàsica universal, la precarietat laboral generada per l'economia de plataformes, i la necessitat de reforçar els estats de benestar davant de les crisis sistèmiques. La seua anàlisi sobre la cadena d'intermediaris que encareix els productes anticipa discussions sobre l'especulació en els preus dels aliments, la crisi de la cadena de subministrament i la necessitat d'apostar per models d'economia circular i de proximitat que escurcen distàncies entre producció i consum. I en aquest aspecte, la proposta de participació dels treballadors en la gestió empresarial cobra nova vida amb els debats sobre la democràcia en l'empresa, les cooperatives de treball associat i les empreses d'inserció com a alternatives reals al model capitalista tradicional basat en la mera maximització del benefici. I quan plantegen que l'habitatge ha de ser "suficient, net i sa" i critiquen que les persones visquen "de forma aglutinada, miserable i en condicions immundes", pareixen estar descrivint l'emergència habitacional de les nostres grans ciutats, la proliferació d'infrahabitatges i la bombolla immobiliària que expulsa els joves i les classes treballadores dels centres urbans. La seua crítica al lloguer com a única opció i la seua defensa de l'accés a l'habitatge propi mitjançant "crèdits fraccionaris" ens remet al debat sobre les hipoteques, l'especulació immobiliària i la necessitat de polítiques públiques d'habitatge social que no mercantilitzen un bé essencial.

3. Perspectiva juridico-econòmica: sobirania limitada i béns globals

Una tercera secció, sobre problemes jurídics i econòmics, connectava directament amb el debat internacional sobre el nou ordre que estava gestant-se en les conferències aliades. Els professors exiliats afirmaven amb rotunditat el dret del poble espanyol a elegir lliurement el seu govern, en denunciar la il·legitimi-

Reunió de Professors Espanyols a l'Exili, Aula Magna Universitat de l'Havana (Cuba, 1943).

Font: Arxiu General Regió de Múrcia, Fons Mariano Ruíz-Funes, núm. 23.

tat del règim franquista. Però la seua visió anava molt més enllà: en el pla internacional, consideraren tots els problemes humans com solidaris i interdependents, una intuïció del que hui anomenem globalització. Proposaren de manera explícita que la futura organització jurídica internacional acordara una declaració dels drets de l'home, del ciutadà i dels grups amb característiques culturals afins, que protegira la llibertat personal, política i la seguretat econòmica. Aquesta proposta incloïa un element revolucionari: la limitació de la sobirania dels estats en favor de pactes que vetlaren pels interessos col·lectius i la creació d'institucions internacionals dotades de capacitat efectiva per a la defensa dels drets i llibertats, així com un Tribunal de Justícia Internacional amb jurisdicció vinculant. En l'àmbit econòmic, per a superar l'aïllament i l'endarreriment secular d'Espanya, es proposà una reforma agrària finançada per l'Estat i la nacionalització de sectors estratègics com l'energètic, entenent que certs recursos no podien quedar subjectes exclusivament a la lògica del mercat.

Aquesta visió de limitar la sobirania nacional en favor de l'interés col·lectiu és, hui, fonament d'actuals pactes climàtics -Acord de París-, de la lluita per una fiscalitat global que grave les grans fortunes i les multinacionals tecnològiques allí on generen els seus be-

nefícis, i dels tribunals internacionals com el Tribunal Penal Internacional, que jutja crims de lesa humanitat per damunt de les fronteres nacionals. La idea de nacionalitzar o recuperar el control públic de sectors estratègics ressona en debats actuals sobre la gestió de l'aigua, l'energia o la sanitat, de manera especial després de les crisis de subministrament provocades per guerres i la volatilitat dels mercats energètics. La seua defensa de la planificació econòmica davant el dogma neoliberal dominant en les últimes dècades ha tornat a cobrar força amb els fons de recuperació europeus, que per primera vegada estableixen mecanismes de deute comú i transferències entre estats per a reconstruir el teixit productiu i transitar cap a una economia més verda, digital i cohesionada socialment.

La Declaració Universal

La lucidesa dels professors exiliats s'evidencia en comparar les seues propostes de 1943 amb l'articulat final de la Declaració Universal dels Drets Humans, de 1948. Allò que aquells intel·lectuals redactaren a l'Havana, en el fragor de la guerra i des de la precarietat de l'exili, anticipava el consens ètic que les potències vencedores plasmarien cinc anys després. Però el més sorprenent és com les seues reflexions continuen sent

nucli dels debats ètics i polítics del nostre temps. Hui, l'Article 26 sobre el dret a l'educació s'enfronta als desafiaments de la bretxa digital, que exclou milions d'estudiants de l'accés al coneixement; a la privatització educativa que converteix l'ensenyament en negoci i perpetua les desigualtats; i als discursos negacionistes que soscaven la confiança en la ciència i el mètode científic. L'Article 23 sobre el dret al treball, al salari digne i a la sindicació xoca amb l'automatització, la intel·ligència artificial i la destrucció d'ocupacions tradicionals, així com amb la precarització i l'auge de falsos autònoms que erosionen els drets laborals conquerits durant dècades. L'Article 25 sobre el dret a un nivell de vida adequat -que inclou alimentació, habitatge i assistència mèdica- és vulnerat de manera sistemàtica per les crisis alimentàries globals, l'especulació amb els preus dels aliments i les guerres que generen desplaçaments massius i fams. I l'Article 28 sobre el dret a un ordre social internacional just és qüestionat de forma permanent per l'unilateralisme de les grans potències, l'auge de l'extrema dreta que propugna el replegament nacionalista i l'afebliment progressiu de les institucions multilaterals construïdes després de 1945.

Els acadèmics de la UPUUE entengueren, des de l'exili, que els drets humans no són una concessió dels estats, ni una declaració retòrica sense conseqüències, sinó conquestes socials que han de ser protegides per un ordre internacional sòlid i dotat de mecanismes de garantia efectius. La seua advertència implícita era que el feixisme no havia mort a Berlín en 1945, sinó que constituïa una amenaça que podia ressorgir allí on la justícia social flaquejara, on l'educació fallara en la seua missió de formar ciutadans lliures i crítics, i on l'economia es desvinculara de la seua funció de servei a les necessitats humanes. Setanta-cinc anys després, l'auge de partits a Europa i Amèrica que qüestionen els sistemes democràtics i les institucions representatives, i la persistència de desigualtats -tant a l'interior dels països com a escala mundial- confirmen els seus temors i atorguen al seu pensament vigència.

Pensament i pla per a les crisis

Malgrat la derrota política i la impossibilitat de participar en les conferències fundacionals de l'ONU -el règim franquista, inicialment exclòs pel seu origen

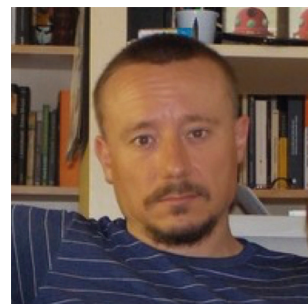
feixista, seria finalment admés en la UNESCO en 1952 i en Nacions Unides en 1955, en plena Guerra Freda, com a preu geopolític pagat per Occident-, la tasca dels professors de la UPUUE mereix ser recuperada i destacada en la seua justa mesura. La Reunió de l'Havana de 1943 no va ser un mer acte testimonial ni una reunió de nostàlgics sense influència real, sinó un exercici rigorós de pensament i planificació que es va anticipar al consens internacional sobre els drets humans i la necessitat d'un ordre econòmic més just. Les seues propostes juridicoeconòmiques, socials i educatives considerem que són un valuós antecedent de la Declaració Universal de 1948, en demostrar que l'exili republicà espanyol va ser un actor intel·lectual en el nou ordre sorgit de la Segona Guerra Mundial. Aquells professors, desposseïts de les seues càtedres, biblioteques i de la seua pàtria, respongueren a l'adversitat de l'única manera que els quedava: el pensament i la diplomàcia. I el seu pensament, de tradició krausista, institucionista i republicana, va saber connectar amb els corrents més avançats del constitucionalisme social i de l'incipient internacionalisme dels drets humans.

Hui, quan la democràcia torna a estar en qüestió en tants llocs, quan el feixisme torna a emergir sota noves formes, quan la desigualtat arriba a cotes tan altes, i quan el planeta sembla esgotar-se, aquella Reunió de l'Havana ens ofereix un programa per a l'acció. Les seues reflexions sobre l'educació com a pilar de la ciutadania democràtica, l'economia posada al servei de les persones i no del benefici especulatiu, l'habitatge concebut com a dret i no com a mera mercaderia sotmesa als vaivens del mercat, la necessitat d'un ordre internacional que limite els egoismes nacionals i protegisca eficaçment la dignitat humana, continuen sent de vigència i actualitat. Les grans idees, encara que silenciades per les armes o per la indiferència del poder, poden projectar-se cap al futur i crear noves idees i lluites. En temps d'incertesa, mirar arrere per recuperar la memòria d'aquells que construïren pensament en circumstàncies adverses -guerra, derrota, exili, pèrdua de tot- és també una manera d'avançar i de trobar orientació. Perquè la llibertat i la justícia es construeixen i es sostenen amb pensament crític, organització col·lectiva i voluntat transformadora. A continuació, revisem l'actualitat de l'economia social a partir de diversos treballs amb perspectiva històrica².

2.- GRUHECOOP-CIRIEC, *Grupo de Historia del Cooperativismo y de la Economía Social en España y Latinoamérica*, Yolanda Blasco Gil (coord.).

UN ANTECEDENT DE LA TENSIÓ ENTRE ECONOMIA SOCIAL I ECONOMIA DE MERCAT. LA REVISTA ACCIÓN COOPERATISTA DAVANT LA LEGISLACIÓ COOPERATIVA CATALANA (1933-1935)

per **Daniel Vallès Muñio**,
Universitat Autònoma de Barcelona

La recepció de la legislació cooperativa catalana, durant la Segona República, s'entén si s'indaga en com visqueren els mateixos cooperativistes aquell moment històric en què, per fi, el seu moviment va comptar amb un marc jurídic propi, detallat i, en aparença, protector. Encara que ja existeixen treballs que descriuen el contingut de les principals normes aprovades -la Llei de Bases de la Cooperació, la Llei de Cooperatives, la Llei de Sindicats Agrícoles, la Llei de la Caixa de Crèdit Agrícola i Cooperatiu i la Llei de Mutualitats-, ara es pretén abordar aquesta experiència des de la perspectiva dels seus protagonistes. Per a això, es recorre a la revista *Acción Cooperatista*¹, òrgan oficial de la Federació Regional de Cooperatives de Catalunya. Fundada en 1920, aquesta publicació va ser durant quasi dues dècades el principal canal d'expressió del moviment cooperativista català, acollint tant cròniques sobre la cooperació internacional com els debats més encesos sobre el rumb que havia de prendre el cooperativisme al país. L'anàlisi se centra en el període 1933-1935, per considerar-lo el més significatiu: en eixos anys es gestaren i s'aprovaren les lleis, s'aplicaren per primera vegada i, a més, visqueren l'impacte dels esdeveniments polítics d'octubre de 1934, quan la suspensió de l'autonomia catalana va posar en perill tot allò que s'havia aconseguit.

Primeres reaccions: esperança i desconfiança

A finals de 1933, quan el projecte de llei començava a prendre forma en el Parlament de Catalunya, *Acción Cooperatista* va acollir la iniciativa amb un optimisme moderat però esperançador. En el número de desembre d'aquell any, la revista transcrivía el discurs que Joan Ventosa i Roig, un dels líders més destacats del cooperativisme català, havia pronunciat en la cambra autonòmica. La publicació d'aquell discurs no era un

fet neutre; implicava, si més no, una certa identificació amb els seus plantejaments. L'autor anònim de la ressenya destacava que la futura llei catalana tindria "un caràcter més general que l'espanyola" i subratllava, com a aspecte més interessant, la creació del Consell Superior de la Cooperació, un organisme que hauria de centralitzar i regular la vida del moviment cooperatiu. S'esperava que aquell Consell, en el qual estarien representades les organitzacions cooperatives, resultara "beneficiós per a la cooperació en general". Les esperances eren elevades, i es confiava que la nova normativa permetria superar «el gran retard que porta (el cooperativisme) en relació amb els altres països d'Europa».

No obstant això, les esperances prompte van conviure amb la desconfiança. Amb prou faenes iniciat 1934, *Acción Cooperatista* començà a denunciar les maniobres d'aquells que, des de fora del moviment, pretenien obstaculitzar l'aprovació de les lleis o, una vegada aprovades, limitar-ne l'abast. Al gener, la revista alertava sobre les conclusions que la Confederació Gremial Catalana havia entregat en el Parlament, el contingut de les quals, encara que no es coneixia oficialment, es traduïa segons *Acción Cooperatista* en "el desig de sabotejar allò que tinga efectivament útil per al desenvolupament de la cooperació a Catalunya". La resposta de la publicació va ser contundent: "no estem disposats que el Parlament de Catalunya es deixi influenciar per les maniobres dels gremis". Aquella oposició no era sinó el reflex d'un conflicte més profund, el que enfrontava dues concepcions de l'economia: la del comerç tradicional, organitzat gremialment, i la del cooperativisme, que pretenia oferir una alternativa basada en la solidaritat i l'absència d'ànim de lucre.

El punt central de la disputa era la possibilitat que les cooperatives de consum pogueren vendre els seus

1.- Daniel Vallès Muñio (2025): "La valoración de la normativa cooperativista catalana en la revista *Acción Cooperatista* (1933-1935): problemas y debates", *CIRIEC-España, Revista Jurídica de Economía Social y Cooperativa*, núm. 48, 71-103

productes al públic no associat. Els gremis hi veien una competència deslleial; les cooperatives, per la seua part, defensaven aquest dret com un mitjà de propaganda i de captació de nous socis. Acción Cooperatista va abordar la qüestió amb matisos, reconeixent que existia un debat intern sobre la conveniència d'aquesta pràctica, però rebutjant que foren els gremis els qui vingueren a imposar limitacions. "Mai hem defensat la venda al públic com a sistema cooperatiu", s'afirmava en un article de febrer de 1934, "però tampoc entenem admissible que es negue aquest dret a aquelles societats que paguen la contribució que els correspon per fer-ho".

Debat intern entre cooperatives obreres o cooperatives populars

Si l'oposició exterior era previsible, el que de veritat va revelar la complexitat del moviment cooperativista català va ser l'intens debat que va suscitar entre les seues pròpies files el contingut de les lleis, de manera particular l'anomenat "principi de porta oberta". La Llei de Bases de la Cooperació establia en el seu article 5.1 que únicament l'edat mínima de setze anys limitava l'accés a la condició de soci. Desapareixia, per tant, qualsevol restricció de classe o de condició social. Per a alguns sectors del cooperativisme, això suposava una traïció als orígens obrers del moviment. En aquest sentit, Joan Ventosa i Roig, en un article publicat al març de 1934 amb el títol "El principi de la 'porta oberta'", va defensar apassionadament la llibertat d'entrada. Li semblava incongruent que es permetera a les cooperatives vendre al públic no associat i, al mateix temps, s'impedira a aquest mateix públic incorporar-se com a soci. Recordava la seua experiència internacional, especialment l'anglesa, on les cooperatives comptaven amb un elevat percentatge de socis que no pertanyien a la classe obrera, sense que per això hagueren perdut "el seu caire progressiu i obrerista". Concloïa amb una frase que resumia el seu pensament: "Si s'acosten a nosaltres gent rica moguts per sentiments nobles, benvinguts siguen".

Encara que no tots pensaven igual. En el mateix número de la revista, o en els successius, aparegueren rèpliques que evidenciaven l'existència d'un corrent d'opinió fermament ancorat en la concepció obrerista del cooperativisme. Un cooperativista que signava com Marín va publicar un article amb el títol 'Reivindicant un dret' en el qual manifestava no compartir

la manera de pensar de Ventosa. Per a Marín, la cooperació havia sigut i havia de continuar sent "una organització obrera, purament obrera, per a aconseguir l'emancipació econòmica i, per tant, per a lliurar-se de l'explotació del capitalisme". No demanava que totes les cooperatives foren obreres, sinó que cada entitat tinguera el dret a decidir el seu caràcter i a titular-se 'Popular o Obrera' segons la seua composició social. El debat pujava de to en les setmanes següents. A. Tobias, en un article publicat a l'abril, arribà a afirmar que la llei havia convertit les cooperatives obreres en populars "amb un sol colp de ploma" i cridava els cooperativistes a rebel·lar-se contra aquesta situació. La resposta de la revista no es va fer esperar: en el número següent es qualificava aquell cridament de "gran exageració" i s'assenyalava, amb certa ironia, que coincidía sospitosament amb el que estaven dient els botiguers i les organitzacions gremials.

Magín Decel, cooperativista del ram de la rajoleria, va intervenir en la polèmica amb un estil directe i popular. Refutava les afirmacions de Ventosa sobre els teòrics de la cooperació i rebutjava la venda al públic, que considerava "una equivocació que han patit algunes cooperatives". Ironitzava sobre la possibilitat que un ministre de la Governació poguera arribar a ser president d'una cooperativa si s'aplicava sense restriccions el principi de porta oberta. Els seus arguments, expressats en un llenguatge planer i comprensible per al lector mitjà d'Acción Cooperatista, evidenciaven que el debat no era una qüestió menor, sinó que afectava la mateixa identitat del moviment. Per la seua part, Joan Coloma Chalmeta, director de la revista, va intervindre finalment per a posar ordre en la discussió. En dos extensos articles publicats al maig de 1934, va realitzar un recorregut històric pels intents de dotar el cooperativisme espanyol d'una legislació adequada i va defensar la necessitat de les noves lleis catalanes. Va rebutjar amb duresa les crítiques d'aquells que pretenien mantindre la denominació de cooperatives obreres, recordant els problemes fiscals que aquesta qualificació havia ocasionat en el passat i assenyalant que el Congrés de Cooperatives celebrat a Bilbao en 1932 ja havia rebutjat aquesta distinció. Va qualificar els arguments contraris de "demagògia de la més baixa espècie" i d'"arguments que no tenen ni cap ni peus". La contundència de les seues paraules mostrava fins a quin punt la direcció de la revista s'havia implicat en la defensa de la nova legislació.

Ofensiva exterior: col·legis professionals i mutualitats

Mentre el debat intern ocupava les pàgines d'*Acción Cooperatista*, l'oposició exterior no cessava. A mitjan 1934, un nou front es va obrir amb el Col·legi de Farmacèutics de Catalunya. La llei permetia a les cooperatives i mutualitats dispensar medicaments als seus associats, cosa que suposava una competència directa per a les farmàcies tradicionals. El col·legi professional va iniciar una campanya per a impedir-ho, argumentant raons d'ordre sanitari i professional. *Acción Cooperatista* va respondre defensant el dret de les cooperatives a subministrar medicaments, entenent que això permetia "suprimir l'especulació en la distribució dels medicaments i fer d'aquesta distribució un servei social i no un negoci".

La confrontació va assolir el seu punt àlgid després dels esdeveniments d'octubre de 1934. La suspensió de l'autonomia catalana i la intervenció de la Generalitat per un govern provisional crearen un clima d'incertesa que els sectors contraris a les lleis cooperatives aprofitaren. *Acción Cooperatista* va expressar el seu temor que "els gremis, els comerciants amb els quals competim, el Col·legi de Farmacèutics" aconseguiren "que per Decrets siguin desvirtuades aquelles Lleis, valent-se de la insídia i de la sorpresa". Els temors es confirmaren prompte: el govern provisional va anul·lar l'exempció que permetia a les farmàcies cooperatives obrir sense sotmetre's a les restrictives normes de distància i cens de població que regien per a les farmàcies ordinàries. Era una victòria clara del Col·legi de Farmacèutics.

La lluita continuà durant els primers mesos de 1935. *Acción Cooperatista* va denunciar la parcialitat de la premsa "burguesa", que publicava íntegrament les notes del Col·legi de Farmacèutics mentre censurava o retallava les del "front únic mutual-cooperatiu". Julio Blanquer, en un article titulat "Defendamos nuestros derechos", acusava el Col·legi de pretendre "sembrar la confusió entre les entitats obreres de caràcter mutual i cooperatiu". La batalla estava, com va escriure Emili Ferrer, "entaulada". Les cooperatives i mutualitats havien perdut dues posicions importants: la unificació de preus imposada pel Col·legi i l'anul·lació de la primera farmàcia mutualista d'Igualada. Però el moviment no es rendia i presentava escrits davant la Presidència de la Generalitat reclamant la derogació de les disposicions que els perjudicaven.

Maduració dels debats. Fusions, excedents i autorregulació

Junt amb les grans polèmiques, en *Acción Cooperatista* apareixien també altres debats que evidenciaven la maduresa del moviment cooperativista i la seua capacitat per a reflexionar sobre els aspectes més tècnics de la nova legislació. Un d'ells es referia a la necessitat de fusionar les petites cooperatives per a guanyar volum i eficiència. La llei, en establir en el seu article 13 un mínim de quatre-cents socis per a les cooperatives de consum de Barcelona, impulsava aquest procés fusionista. No obstant això, com es lamentava un article de gener de 1935, "després de la promulgació de la Llei de Cooperatives" era el moment més oportú per a afrontar aquest repte, però la inestabilitat política posterior a octubre de 1934 havia paralitzat els intents. Mentre les cooperatives dubtaven, "els comerciants, fins i tot valent-se de la Llei de Cooperatives, han creat i reforçat les seues organitzacions de compres".

Un altre debat, d'aparença més tècnica però no menys rellevant, es referia al destí de "l'excés de percepció", és a dir, dels beneficis obtinguts per les cooperatives en les seues operacions amb els socis. La qüestió era si havien de retornar-se directament als associats en proporció al seu consum, o si resultava preferible destinar-los a fons col·lectius de reserva i a obres socials. La llei optava clarament per aquesta segona possibilitat, i *Acción Cooperatista* la va defensar amb fermesa. En un article de febrer de 1935 s'afirmava que la devolució individualitzada, encara que possible, desvirtuava l'esperit cooperatiu, i es mostrava preferència per destinar aquests excedents a "caixes d'assegurances en previsió de possibles riscos". L'experiència de les cooperatives del nord d'Espanya, que abans de la llei republicana retornaven individualment els excedents i després hagueren de modificar els seus estatuts per a limitar aquesta pràctica, servia com a argument a favor de l'opció legal.

Un aspecte que va concitar un ampli consens en les pàgines d'*Acción Cooperatista* va ser la creació d'una jurisdicció especial per als conflictes cooperatius. L'article 56 de la Llei de Bases establia que les controvèrsies entre cooperatives i els seus socis, o entre cooperatives, havien de sotmetre's a les respectives federacions, i les disputes entre federacions al Consell Superior de la Cooperació. La revista va defensar de manera apassionada aquesta disposició, en assenyalar que la majoria dels conflictes eren de tan poca entitat que, si hagueren d'acudir als tribunals ordinaris, "no sols resultaria perjudicat el que perdera el plet, sinó fins i tot el que resultara guanyador". L'experiència dels conflictes resolts per la Federació ho havien sigut "a satisfacció d'ambdues parts litigants, sense necessitat de passar al Consell Superior". Era,

en definitiva, una mostra de confiança en la capacitat d'autorregulació del moviment.

Complexitat del moviment i projecció cap a problemes actuals

En finalitzar el recorregut per les pàgines d'*Acción Cooperatista* entre 1933 i 1935, poden extraure's algunes conclusions per a la comprensió de problemes que, en bona mesura, continuen vigents en l'actualitat.

En primer lloc, la legislació cooperativa catalana va ser rebuda, en general, amb expectatives positives pel moviment al qual anava dirigida. *Acción Cooperatista* va donar suport explícit a les noves lleis, en va difondre el contingut, va defensar les seues institucions més innovadores (el Consell Superior de la Cooperació, la Caixa de Crèdit Agrícola i Cooperatiu) i va combatre les campanyes que pretenien desprestigiar-les o limitar-ne l'abast. Però aquest suport no va ser acrític ni monolític. L'intens debat suscitat pel principi de «porta oberta» revela que el moviment cooperativista català era profundament heterogeni, travessat per concepcions diverses sobre la seua pròpia identitat i el seu paper en la societat. La tensió entre una visió classista i resistencialista, que concebia la cooperació com un instrument exclusiu de la lluita obrera, i una visió aperturista i modernitzadora, que aspirava a integrar tots els consumidors independentment de la seua condició social, va recórrer les pàgines de la revista i va evidenciar que no existia un pensament únic en el si del cooperativisme.

En segon lloc, aquelles lleis, lluny de ser rebudes en un clima de pau social, van ser objecte d'una intensa conflictivitat amb altres sectors econòmics i professionals. Els gremis de comerciants, els botiguers, el Col·legi de Farmacèutics veieren en la legislació cooperativa una amenaça als seus interessos i desplegaron campanyes de pressió política i mediàtica per tal d'intentar derogar-la o limitar-la. L'ús de la premsa, la presentació d'escrits davant les autoritats, la recerca d'aliances polítiques foren estratègies que aquells sectors empraren amb eficàcia, especialment quan el canvi de conjuntura política després dels fets d'octubre de 1934 els brindà una oportunitat favorable. La suspensió de l'autonomia i la intervenció de la Generalitat per un govern provisional permeteren revertir alguns dels avanços aconseguits, demostrant així la fragilitat de les conquestes legals quan no van acompanyades d'una correlació de forces favorable.

En tercer lloc, els debats al voltant de la distribució de l'excés de percepció, de la necessitat de fusions per a guanyar eficiència, de la conveniència d'una jurisdic-

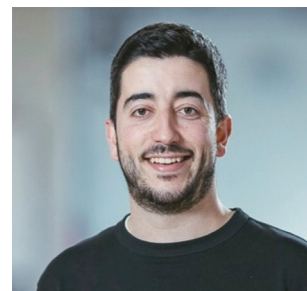
ció especial per als conflictes cooperatius, revelen un moviment que no sols discutia sobre la seua identitat, sinó que també reflexionava sobre els aspectes més tècnics i operatius del seu funcionament. Aquestes discussions, que hui poden semblar menors, eren en realitat el reflex d'una voluntat de construir un model econòmic alternatiu, basat en principis de solidaritat, democràcia interna i servei als associats, que poguera competir en eficiència amb l'empresa capitalista sense renunciar als seus senyals d'identitat.

Aquest anàlisi històric permet albirar problemes que mantenen plena vigència en el present. La tensió entre economia social i economia de mercat, que va enfrontar cooperativistes i gremis en la dècada de 1930, continua estant en el centre del debat sobre el paper que han d'exercir les empreses de l'economia social en l'actual sistema econòmic. La discussió sobre si les cooperatives han de gaudir d'un marc legal favorable que els permeta competir amb l'empresa capitalista tradicional reproduceix, en essència, els mateixos arguments que ja es van esgrimir fa quasi un segle. La capacitat dels lobbies professionals i econòmics per a influir en les decisions polítiques, evidenciada en la campanya del Col·legi de Farmacèutics, continua sent un fenomen perfectament recognoscible en les nostres democràcies contemporànies. També la qüestió de la identitat i dels límits del moviment, plantejada en el debat entre cooperatives obreres i populars, remet a problemes més generals sobre la puresa dels principis i la necessitat d'ampliar bases socials que afecten moviments i organitzacions molt diversos. La reflexió sobre el destí dels excedents, sobre la conveniència de l'acumulació col·lectiva davant el repartiment individual, connecta amb debats actuals sobre la distribució de la riquesa i la sostenibilitat dels models econòmics alternatius. I la defensa de mecanismes propis de resolució de conflictes, d'una jurisdicció especial per a les cooperatives, anticipa les actuals reivindicacions d'arbitratge i mediació com a vies per a descongestionar la justícia ordinària i proporcionar respostes més àgils i adaptades a les necessitats específiques de cada sector.

Els problemes que agitaven les pàgines d'*Acción Cooperatista* entre 1933 i 1935 no són, per tant, problemes del passat. Són problemes vius que, amb diferents vestidures i en contextos diversos, continuen desafiant la capacitat de resposta dels moviments socials, dels legisladors i de la societat en el seu conjunt. Encara que foren antecedents de les propostes de 1943, la història pot contribuir a comprendre'ls millor i, potser, a afrontar-los amb un major coneixement de causa.

UNA VISIÓ JURÍDICA DE SOCIOHISTÒRIA DEL COOPERATIVISME EN EUSKAL HERRIA

per **Miguel de la Fuente**,
**LANKI Ikertegia, Mondragon Unibertsitatea &
 Centre Émile Durkheim, Science Po Bordeaux**

Inicis del cooperativisme basc

Els orígens del cooperativisme a Euskal Herria estigueren lligats, com en altres llocs d'Europa, a les transformacions provocades per la industrialització i l'extensió del capitalisme modern¹. D'aquesta manera, des dels seus inicis, el cooperativisme va estar molt vinculat a diferents agents socials i polítics. A Bilbao i a la marge esquerra de la seua ria, nombroses empreses industrials ajudaren a crear cooperatives de consum entre els seus obrers per a millorar les condicions de vida. L'Acció Social de l'Església Catòlica va canalitzar els seus esforços en la creació de cooperatives de crèdit i sindicats agraris seguint el model Raiffeisen, en un moviment que tingué expressions notables a Nafarroa i en algunes viles d'Iparralde. El socialisme també va crear cooperatives de consumidors entre la classe obrera, en vincular-les de manera estreta a la seua pròpia acció política. Com és lògic, això va ser especialment fructífer en les zones de major implantació socialista, com els nuclis miners i industrials de Bizkaia i l'entorn de *Les Forges de l'Adour*. També el nacionalisme basc va promoure el cooperativisme, encara que més tardanament. Inicialment, amb la creació de cooperatives de consum i agrícoles, i avançant cap a un cooperativisme integral amb experiències de producció. En aquest període, ric per la seua diversitat, els principals agents que impulsaren les cooperatives es recolzaren en un marc normatiu cooperatiu que començava a configurar-se.

Aquest primer cicle, que hem denominat "de la Necessitat", destaca per la dispersió normativa de la incipient regulació, que no es va codificar fins a mitjan segle XX. El fenomen cooperatiu que naixia a Europa solia emmarcar-se jurídicament dins del Dret associatiu. Als estats espanyol i francès existia una concepció

associativa forta d'aquestes societats que va deixar una forta empremta en les primeres normes estatals. A Espanya, el primer marc regulador de les cooperatives es va incorporar en la Llei d'Associacions de 1887, mentre que a França la prohibició associativa del *Décret d'Allarde* junt amb la *Loi Le Chapelier* de 14-17 juny de 1791 no es va alçar fins a l'any 1884, quan es va aprovar la coneguda com a *Loi Waldeck-Rousseau*. En qualsevol cas, el cooperativisme va nàixer a Euskal Herria sense disposar d'un marc jurídic clar i, moltes vegades, emmarcat dins del Dret d'Associació.

Primers passos del reconeixement jurídic del cooperativisme

Després de la II Guerra Mundial s'obri una nova etapa sociohistòrica del cooperativisme basc, "de la Necessitat". Després de les conteses tan sols sobrevisqueren algunes cooperatives agràries i de consum. Les del camp resistiren millor els processos bèl·lics i, en el cas navarrés, gràcies també a la seua adhesió a la causa dels sublevats. Durant aquest cicle, aniran sorgint nombroses iniciatives de consum i de treball associat per a satisfer eixes necessitats d'àmplies capes de la població. L'Experiència Cooperativa de Mondragón (ECM) és el millor exemple d'aquestes iniciatives que emergiren per a la transformació social de nombrosos pobles i viles basques. També cooperatives que oferiren una educació renovada i en euskera: les ikastoles. En la recuperació del cooperativisme el marc legal fou determinant.

Durant aquest cicle, les diferències jurídiques entre ambdós costats de la muga es feren cada vegada més irreconciliables. Euskal Herria disposava de dos marcs jurídics amb models cooperatius oposats. D'una banda, a Espanya s'imposava un model de con-

1.- Miguel de la Fuente (2025): "Una mirada jurídica de la socio-historia del cooperativismo en Euskal Herria", CIRIEC-España, Revista jurídica de Economía Social y Cooperativa, núm. 48, 259-290.

trol vertical i d'integració corporativa. La nova legislació franquista dissolgué el moviment cooperatiu en integrar-lo en un sistema corporatiu vertical. La Llei de 26 de gener de 1940, d'Unitat Sindical, reorganitzà el panorama associatiu en integrar les cooperatives en l'organització social del règim, en concret en l'Obra Sindical de la Cooperación. A aquest primer marc regulador, que derogava la Llei republicana de Cooperació de 1938, li seguí la Llei de 12 de gener de 1942, de Cooperació, amb una clara voluntat de control cap al moviment cooperatiu.

Mentrestant, a França s'obria una nova etapa en què el cooperativisme comptava amb una norma destinada a dotar-lo d'un enquadrament modern i sòlid. I, malgrat que els promotors de la *Loi n° 47-1775 du 10 septembre 1947 portant statut de la coopération* impulsaren la llei com el primer títol d'un gran *Code de la Coopération*, aquest quedà finalment en una sola llei que fou favorable al cooperativisme.

La fi de la Dictadura, la mort d'Arizmendiarieta, els canvis polítics aventurats pel Maig del 68 i la mateixa transformació del cooperativisme cap a un model més professionalitzat i fort davant les successives crisis econòmiques generaren un canvi de cicle, en el qual el marc jurídic canvià de manera substancial.

Un marc dual per al cooperativisme del benestar

Cap a 1975 es produïren una sèrie de moments clau que ens permeten parlar d'un canvi de cicle, en el qual el cooperativisme comença a orientar-se cap a un model professionalitzat i centrat en els resultats econòmics. Amb la referència del model de Mondragón, el moviment cooperatiu s'orientà cap a la recerca del benestar d'àmplies capes d'una societat que també canviava de manera notable. La primera norma que avançava un canvi de cicle fou la Llei 52/1974, de 19 de desembre, General de Cooperatives. Aquesta liberalitzà el cooperativisme de les estructures franquistes i permeté una certa llibertat d'associació i, sobretot, reconegué l'actuació en el mercat de les cooperatives com a empreses. La llei establia una sèrie de principis homologables amb els de l'ACI i, encara que mantenia alguns elements de l'anterior, reflectia una clara democratització legislativa.

La gran transformació del dret cooperatiu espanyol arribà amb l'aprovació de la Constitució Espanyola, no sols perquè inclogué un mandat de promoció cooperativa (art. 129.2 CE), sinó per establir un nou sistema cooperatiu no intervingut i desenvolupat territorialment per les respectives normes autonòmiques. Sobre la base d'aquesta competència, la Comunitat Autònoma Basca dictà la Llei 1/1982, d'11 de febrer,

sobre Cooperatives, i Navarra féu el mateix a través de la Llei Foral 12/1989, de 3 de juliol, de Cooperatives de Navarra. Si la influència teòrica de Mondragón en la Llei 52/1974 era evident, en el marc autonòmic aquesta relació es féu encara més estreta per la proximitat entre legislador i moviment cooperatiu.

Les successives lleis cooperatives de la Comunitat Autònoma Basca i de Navarra comparteixen una concepció oberta del cooperativisme, ja que estableixen una àmplia llibertat per a la creació de cooperatives i permeten un ampli marge d'actuació. A més, el moviment cooperatiu té més poder d'influència que les cooperatives del País Basc francès, que han d'adaptar-se a un esquema normatiu dictat des de París. Així, la mencionada *Loi-cadre de 1945* i una sèrie de lleis dictades durant aquest cicle crearen estatuts jurídics cooperatius específics, com ara cooperatives de comerciants, d'artesans o de transports. Aquestes lleis franceses es caracteritzaran per la generació de tipus cooperatius que prestaven especial atenció als interessos dels seus membres i no tant als de tercers. No obstant això, s'inicià el debat jurídic sobre la relació de les cooperatives amb el seu entorn i amb els grups d'interés (*parties prenantes*), cosa que aplanà el camí cap a una nova etapa. Per tant, ja observem la consolidació d'una diferenciació dels marcs jurídics aplicables a les dues realitats administratives d'Euskal Herria.

El nou cicle cooperatiu

L'anàlisi de l'evolució del cooperativisme en el context basc permet identificar l'emergència d'un cicle socio-històric caracteritzat per profundes transformacions socials, polítiques i econòmiques, però també per canvis interns en el moviment cooperatiu, que afecten tant la seua composició com la relació que s'estableix amb el territori. En aquest cicle, les grans cooperatives industrials, agràries o de consum comencen a conviure amb noves cooperatives més menudes, creades en el sector serveis i en entorns urbans. La reproducció del cooperativisme ja no recau en el mateix moviment, sinó en diferents dispositius públic-cooperatius com Elkar-Lan, Andere Nahia o Atelier Lan Berri. Les noves cooperatives s'agrupen també fora dels canals federatius "tradicionals" per a crear noves xarxes d'Economia Social o Economia Solidària, i es diversifica l'interés que diferents agents polítics i socials havien tingut en el cooperativisme cap a altres eines econòmiques com la moneda local (Euskal Moneta), el consum de proximitat o la transició energètica.

Un element característic d'aquest cicle és l'aparició de noves figures jurídiques que responen a realitats cooperatives emergents. A França, la preocupació

per la participació dels grups d'interés i del territori en el desenvolupament econòmic donà lloc a les *Sociétés coopératives d'intérêt collectif*, creades mitjançant la Loi du 17 juillet 2001. Aquestes cooperatives multi-stakeholders permeten incloure agents públics i comunitaris en la seua governança i han tingut un especial ressò a Iparralde, com exemplifiquen les experiències basques de Sugarai o Enargia. En l'àmbit de l'Estat espanyol, la Comunitat Autònoma del País Basc introduí la figura de la Societat Cooperativa Meneda mitjançant la Llei 6/2008, mentre que Navarra féu el mateix amb les Microcooperatives a través de la Llei Foral 2/2015. Ambdues figures, destinades a cooperatives d'entre dos i deu socis treballadors, responen a les indicacions europees de simplificació administrativa per a la creació de noves empreses i reconeixen jurídicament un tipus de cooperatives que representen una realitat pròpia del nou cicle cooperatiu. També destaca la introducció europea de les Societats Cooperatives Europees (SCE) mitjançant el Reglament (CE) núm. 1435/2003 del Consell, de 22 de juliol de 2003. A Euskal Herria es constituí amb aquesta forma jurídica Euskal Herriko Ikastolak, agrupant totes les ikastoles de la Comunitat Autònoma Basca i de Nafarroa (totes elles cooperatives) i les del País Basc francès (associacions).

Influència recíproca entre el moviment cooperatiu i el marc legal

La relació entre la pràctica cooperativa i la norma jurídica ha experimentat una evolució significativa al llarg dels diferents cicles sociohistòrics. En els primers moments, el cooperativisme nasqué per a donar resposta a necessitats socials sense un marc normatiu propi, promovent l'interés del legislador per regular aquestes realitats socioeconòmiques. En el cas basc, l'Experiència Cooperativa de Mondragón sublimà aquesta dinàmica durant el cicle del benestar, en establir una estreta connexió amb el legislador autonòmic que permeté adaptar el marc regulador a les transformacions del moviment.

No obstant això, en el nou cicle cooperatiu s'observa una inversió d'aquesta influència natural. Les figures jurídiques introduïdes pels diferents legisla-

dors europeus, estatals i autonòmics han marcat el desenvolupament del cooperativisme de nou cicle, en emmarcar les realitats emergents. La Societat Cooperativa Europea, utilitzada per Euskal Herriko Ikastolak per a agrupar transfrontererament les ikastoles del territori, constitueix un exemple paradigmàtic de com el marc jurídic catalitza iniciatives cooperatives innovadores. Aquesta pluralitat de formes jurídiques impulsa una dinàmica pròpia de transformació del cooperativisme de menor grandària, amb interessos socials, territorials i lingüístics renovats. Les noves cooperatives tenen Mondragón com a referència, però conformen una dinàmica diferenciada gràcies a les qualificacions i formes jurídiques de creació recent.

Perspectives de futur

En la història del Dret Cooperatiu d'Euskal Herria, l'element que té més rellevància és la diferència bies-tatal en què es troba el moviment cooperatiu. Malgrat això, la influència mútua ha sigut una constant i els agents socials, polítics i religiosos han desplegat una acció cooperativa transfronterera que ha tingut com a resultat un cooperativisme d'èxit mundial, sobretot pel paper de l'Experiència Cooperativa de Mondragón. No obstant això, la fragmentació normativa i la coexistència de diferents plans jurídics no sempre harmonitzats plantegen la necessitat d'aprofundir en propostes jurídiques més acordes amb les noves realitats socials que es produeixen a Euskal Herria.

La sectorialització de la legislació cooperativa, amb normes particulars que afecten només un tipus de cooperatives o la seua qualificació, pot desdibui-xar el corpus del Dret Cooperatiu si no s'acompanya d'una reflexió sistemàtica sobre la seua articulació. Això reforça les investigacions prèvies en confirmar que el cicle sociohistòric del cooperativisme a Euskal Herria té, també, un marc normatiu propi d'aquesta nova etapa. El marc normatiu del nou cicle, no obstant això, pateix una certa assistemàtica en superposar diferents plans jurídics que no sempre són concordants. Aquesta situació evidencia la necessitat de formular noves propostes jurídiques que s'ajusten a les realitats socioinstitucionals, així com d'aprofundir en l'anàlisi acadèmica.

ESTUDI DE CAS A CIUTAT DE MÈXIC: COOPERATIVA PALO ALTO, PER UN HABITATGE DIGNE

per **Gerardo Martínez Hernández**,
Universitat Nacional Autònoma de Mèxic

Crisi de l'habitatge i alternatives des de l'economia social

L'accés a un habitatge digne i adequat s'ha convertit en un dels problemes socials més aguts del nostre temps, especialment en les grans urbs. El model dominant de producció immobiliària, guiat per la lògica del mercat i la maximització de la plusvàlua, ha generat ciutats cada vegada més desiguals, excloents i fragmentades. Davant d'aquest panorama, caracteritzat per la gentrificació, el desposseïció i la incapacitat estatal per a garantir aquest dret fonamental, emergeix amb força la necessitat de recuperar i visibilitzar alternatives basades en l'economia social i solidària.

En aquest context, l'estudi de casos històrics d'èxit d'autogestió habitacional no és un mer exercici arqueològic, sinó una eina vital per a comprendre les claus de la resistència i per a inspirar noves propostes. El cas de la Cooperativa d'Habitatge Palo Alto a Ciutat de Mèxic és un d'aquests projectes paradigmàtics. La seua història, que abasta des de la lluita per la terra en la dècada de 1970 fins a l'actual batalla legal contra la voracitat immobiliària, entronca directament amb els debats contemporanis sobre el dret a la ciutat, la funció social de la propietat i el paper de les cooperatives com a actor clau per a desmercantilitzar l'habitatge. El cas de Palo Alto mostra com els seus principis fundacionals -cooperativisme, ajuda mútua, habitatge progressiu i gestió col·lectiva de l'espai- constitueixen una resposta social i efectiva a les necessitats dels sectors populars, i representen una alternativa vigent i necessària davant la crisi habitacional actual, en què el sòl urbà s'ha convertit en un actiu financer i l'habitatge en una mercaderia.

Migració, abandonament estatal i autogestió

Per a comprendre la rellevància actual de Palo Alto, és necessari situar-se en el Mèxic de principis dels anys setanta, un país que experimentava transformacions profundes. Les migracions massives del camp a la ciutat eren el signe dels temps, impulsades per un procés d'industrialització que prometia oportunitats però que rarament les complia, i per un abandonament sistemàtic de l'agro que expulsava milions de persones dels seus llocs d'origen. Aquests migrants, majoritàriament joves, amb escassa educació formal i portadors d'una enorme capacitat de treball i resistència, arribaven a una Ciutat de Mèxic que creixia de manera descontrolada, assentant-se a les seues perifèries, en terrenys sovint d'alt risc o mancats dels serveis més elementals. L'Estat, desbordat per la magnitud del fenomen i capturat per lògiques clientelars, oferia respostes insuficients o simplement no n'oferia cap, deixant aquestes poblacions en una situació de profunda vulnerabilitat.

Els fundadors de Palo Alto compartien aquest destí comú, però amb un agreujant particular: eren majoritàriament treballadors de les mines d'arena de la zona de Cuajimalpa. Existia una ironia cruel en la seua situació, ja que aquests homes extreïen precisament l'arena i la pedra amb què s'edificava la moderna Ciutat de Mèxic, contribuint materialment al seu creixement, mentre ells mateixos habitaven de manera precària i il·legal el mateix terreny de la mina. Les seues llars eren construccions febles, constantment amenaçades pel desallotjament, i mancaven de la seguretat jurídica més bàsica sobre el sòl que trepitjaven. Eren, en essència, els constructors invisibles d'una ciutat que els negava el dret a tindre-hi un lloc propi. La paradoxa era tan evident com dolorosa, i fou precisa-

1.- Gerardo Martínez Hernández (2025): "Cooperativa Palo Alto: organización y lucha por el derecho a la vivienda digna en el espacio urbano", CIRIEC-España, Revista Jurídica de Economía Social y Cooperativa, núm. 48, 163-192.

ment aquesta contradicció la que encengué la metxa de l'organització.

Així, la transformació d'aquesta necessitat aprenent en un projecte de solució col·lectiva no fou automàtica ni senzilla. Requerí la confluència de la voluntat organitzativa dels treballadors amb l'arribada d'un grup de professionals i assessors externs que posseïen una mirada diferent sobre els problemes urbans i socials. Figures com l'arquitecte Enrique Ortiz, el pare Rodolfo Escamilla i les treballadores socials Graciela Martínez i Luz Lozoya no arribaren amb receptes prefabricades ni amb la intenció de liderar el moviment des de dalt. Al contrari, la seua aportació fonamental consistí a posar el seu coneixement tècnic, jurídic i social al servei de la comunitat, ajudant a canalitzar l'energia i la necessitat dels miners cap a una forma d'organització que els atorgara poder real i sostenibilitat a llarg termini.

En un context polític marcat pel corporativisme i la cooptació de les organitzacions populars per part de l'Estat, aquests assessors apostaren per un camí inèdit i arriscat: la creació d'una societat cooperativa d'habitatge. Aquest model, pràcticament desconegut a Mèxic per a aquests fins, oferia la possibilitat de mantindre la propietat de la terra de manera col·lectiva, impedit així l'especulació individual i assentant les bases per a una gestió democràtica i horitzontal de l'espai que s'havia d'habitar. L'aposta era clara i visionària: només a través de la unió en un ens col·lectiu, amb regles clares i una estructura democràtica, podrien fer front al poder dels propietaris de la mina, a l'arbitrarietat de les autoritats i a les poderoses forces del mercat immobiliari que ja començaven a mostrar interès per aquella zona de la ciutat.

Cooperativisme, ajuda mútua i habitatge protegit

El model de cooperativa que es gestà a Palo Alto descansava sobre diversos pilars fonamentals que, vistos des de la perspectiva actual, constitueixen una resposta directa als mals de l'habitatge-mercaderia. El primer era la propietat col·lectiva de la terra. Els terrenys no pertanyien als individus, sinó a la cooperativa en el seu conjunt, i l'Assemblea General de socis, on cada membre tenia veu i vot, era la màxima autoritat. D'aquesta assemblea depenien dos òrgans principals: el Consell d'Administració, encarregat de gestionar i executar les decisions col·lectives, i el Consell de Vigilància, responsable de supervisar el correcte funcionament de la cooperativa. Tots els càrrecs tenien una duració de dos anys, cosa que garantia la rotació i evitava la concentració de poder. Aquest esquema organitzatiu significava que ningú podia vendre el

seu tros de terra a un promotor immobiliari atret per la plusvàlua creixent, perquè simplement no era seu per a vendre'l. L'habitatge es concebia com un dret d'ús vinculat a la condició de soci, no com una propietat privada absoluta sotmesa a les lleis del mercat. Aquesta decisió, presa als anys setanta, es revela hui com una muralla de resistència davant la gentrificació que ha arrasat barris sencers de Ciutat de Mèxic i altres metròpolis.

El segon pilar, i potser el més bell i potent des del punt de vista social, fou l'ajuda mútua i l'autoconstrucció. Els crèdits que la cooperativa aconseguí obtenir de diverses institucions públiques al llarg dels anys -primer de FOMVICOOP, després d'INDECO i finalment de FONHAPO- estaven destinats exclusivament a la compra de materials de construcció. La mà d'obra, el recurs més car en qualsevol edificació, havia de ser aportada pels mateixos socis. Lluny de ser un obstacle, aquesta condició es convertí en el gresol on es forjà la comunitat. D'aquesta manera, els veïns, organitzats, alçaren les seues cases amb les seues pròpies mans. Aquells que tenien oficis, com paletes o administradors, posaren el seu coneixement al servei dels altres. S'organitzaven jornades de treball col·lectiu en què uns ajudaven els altres, i el treball de dones, xiquets i persones majors fou tan valuós com el dels homes. No sols es construïren cases; es construïren llaços de solidaritat, confiança i un profund orgull per allò edificat col·lectivament. La innovació també sorgí d'aquesta necessitat, com quan adoptaren la tècnica uruguaiana de sostres prefabricats proposada per Carlos Acuña, més lleugers i econòmics, que permetia la participació de més persones en el procés constructiu i demostrà ser tan resistent com els mètodes tradicionals. L'habitatge deixà de ser un objecte que es compra per a convertir-se en una obra col·lectiva que es crea i que, per tant, es cuida i es defensa amb un zel molt diferent.

El tercer pilar fou la concepció d'un habitatge progressiu i digne. El disseny original, elaborat amb l'assessorament tècnic adequat, era enormement superior als minúsculs i mal construïts habitatges d'interès social que aleshores oferien el govern o la iniciativa privada. Es partia d'un "peu de casa" de 52 metres quadrats, construït en un terreny de 108 metres quadrats, amb la previsió que poguera créixer fins a duplicar la seua grandària inicial segons les necessitats i possibilitats de cada família. El projecte contemplava des del principi espais que garantien una vida digna: una cuina, una sala-menjador àmplia, dos banys, una zona de rentat, tres dormitoris i un pati. Aquesta visió de l'habitatge com un procés obert, i no com un producte acabat i estàtic, permeté que cada llar s'adaptava

ra a la vida canviant dels seus habitants. Hui, cap de les cases de Palo Alto s'assembla al disseny original; totes han sigut ampliades, modificades i personalitzades, reflectint en els seus murs i espais les històries de les famílies que les habiten. Són cases vives, no càpsules congelades en el temps.

Resulta revelador el càlcul aproximat que realitza una de les sòcies fundadores, María Paula Hernández, sobre els costos inicials: cada veí aportà prop de 1.300 pesos per a la compra del terreny de més de 46.000 metres quadrats, i el finançament per als materials oscil·là entre 30.000 i 35.000 pesos per soci. El cost de la mà d'obra, assumida col·lectivament o mitjançant contractacions informals entre veïns, s'estima entre 75.000 i 78.000 pesos per habitatge. Aquestes xifres, encara que aproximades i variables, demostren la viabilitat econòmica del model quan es fonamenta en l'esforç col·lectiu i la solidaritat.

L'espai viscut: més enllà de la casa, comunitat i serveis

Palo Alto no fou només un projecte d'habitatges. Fou, des del seu origen, un projecte de construcció de ciutat i de comunitat. Conscients que habitar no es reduïx a tindre un sostre, els cooperativistes i els seus assessors conceberen i lluitaren per la creació d'espais i serveis comuns que donaren vida al barri. El risc geològic que suposava el talús de l'antiga mina es transformà, gràcies a la gestió davant les autoritats, en una àrea de protecció que alberga un camp de futbol, pistes de bàsquet i jocs infantils, convertint-se en el cor recreatiu de la colònia. L'antiga bodega de materials s'adequà com un saló d'usos múltiples per a reunions i esdeveniments, espai que amb el temps s'anà ampliant per a acollir millor la comunitat. Es delimità una plaça cívica per a les celebracions religioses i cíviques, i es construïren una xicoteta església, una biblioteca i un consultori mèdic.

En aquest sentit, l'autogestió també s'estengué als serveis bàsics i al proveïment. Els veïns obriren amb el seu esforç les rases per a introduir les canonades d'aigua i clavegueram, demostrant que la gestió comunitària també podia encarregar-se de les infraestructures essencials. Durant anys funcionaren una botiga de queviures comunitària que proveïa tota la colònia, una tortilleria i, més tard, un centre de distribució de LICONSA que garantia l'accés a llet i productes de la cistella bàsica a preus assequibles.

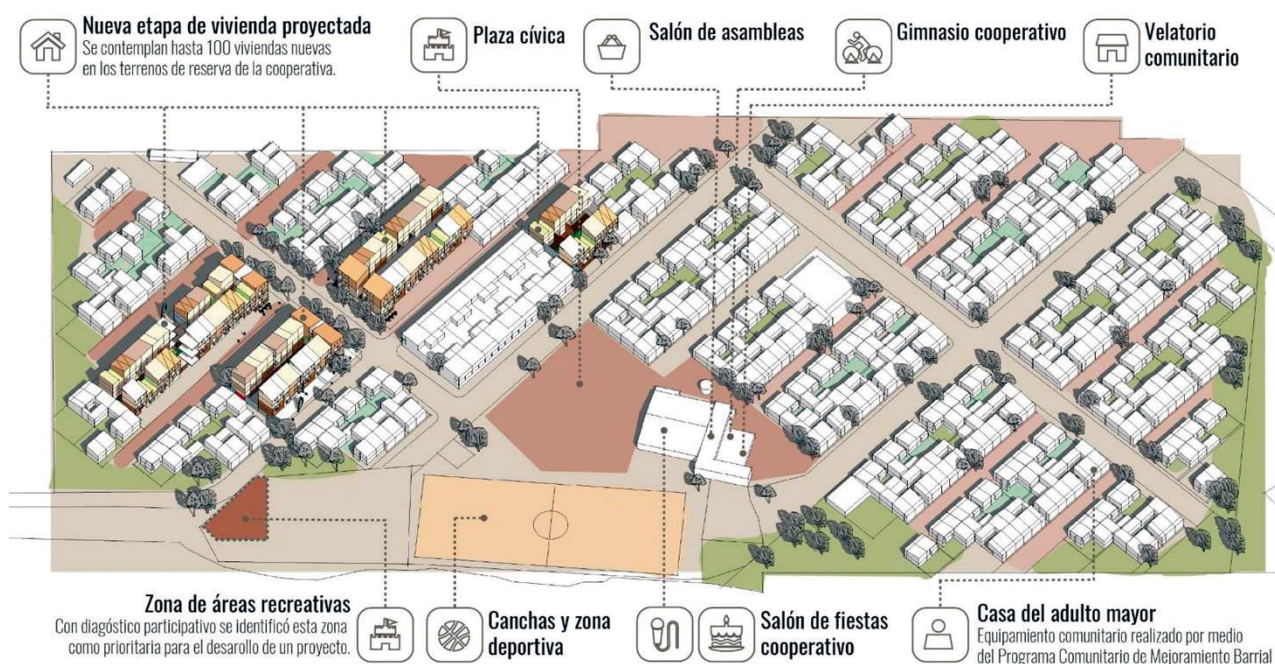
Tot aquest entramat d'espais i serveis transformà un conjunt d'habitatges en un autèntic barri, en allò que els experts denominen un "espai viscut", un territori amb una identitat col·lectiva forjada en la lluita

i el treball compartit. Com assenyala encertadament l'autor citant Alcántar García, "ahí es donde convergen los conocimientos y las prácticas para transformar su entorno, a partir de sus experiencias de habitar el lugar. En este sentido, esta forma de hacer ciudad, desde abajo, desde la experiencia del habitar, tiene una potencia de otra ciudad posible, la de la creación colectiva". La seguretat que encara hui es respira als seus carrers, on els xiquets juguen lliurement fins i tot en caure la nit, és un símptoma inequívoc de la fortalesa del teixit social que foren capaços de crear, amb un índex de criminalitat zero que contrasta violentament amb la inseguretat que assola altres zones de Ciutat de Mèxic.

Plusvàlua, gentrificació i lluita actual per la supervivència del projecte

No obstant això, l'èxit del projecte portava en si mateix una nova i ferotge batalla. A partir de la dècada de 1980, i de manera accelerada després del terratrèmol de 1985, l'entorn de Palo Alto començà a transformar-se de manera radical. La zona, que havia sigut una perifèria minera i popular, es convertí en un dels pols de desenvolupament immobiliari i corporatiu més cobejats de tota Ciutat de Mèxic. La construcció de l'imponent Arcos Bosques, popularment conegut com "El Pantalón", i de l'enorme Centro Comercial Santa Fe, atraïeren inversors, empreses de luxe i població d'alts ingressos. El sòl que els cooperativistes havien aconseguit amb la seua lluita i que havien millorat amb el seu treball durant anys adquirí de sobte un valor multimilionari. Palo Alto, la colònia dels miners, s'havia convertit en una illa de terra barata enmig d'un dels mercats immobiliaris més cars i dinàmics d'Amèrica Llatina.

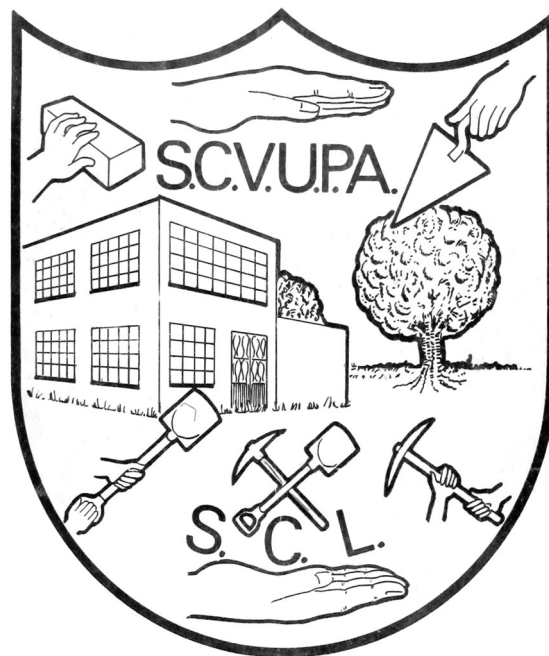
La resposta del capital no es féu esperar, i l'estratègia fou tan eficaç com perversa: en lloc d'un desallotjament violent, que hauria generat una resistència immediata i una condemna pública, s'optà per la desarticulació des de dins, utilitzant les eines del dret i sembrant la discòrdia entre els mateixos cooperativistes. El primer colp arribà el 1994, quan la Secretaria del Treball cancel·là el registre de la cooperativa, deixant-la en un limbo legal que pretenia aplanar el camí per a la seua dissolució. Aprofitant aquesta situació de debilitat, es convencé una minoria de socis, temptats per la promesa d'obtenir un guany extraordinari, perquè sol·licitaren la dissolució de la cooperativa i la conversió dels seus habitatges en propietat individual, cosa que els permetria vendre'ls a preu de mercat. El 1996, 35 famílies dissidents abandonaren Palo Alto.

Palo Alto ha sigut un referent i ha donat suport a diverses iniciatives socials amb processos significatius d'incidència en les polítiques públiques, i ha transcendit les fronteres mexicanes, on és àmpliament reconegut.

El procés de liquidació forçosa s'inicià formalment el 2002 davant el Jutjat Cinqué de Districte en Matèria Civil de Ciutat de Mèxic. Es designà una comissió liquidadora integrada per dos socis dissidents, un comptable desconegut i dos suposats cooperativistes del Consejo Superior del Cooperativismo, persones que per la seua funció haurien d'haver vetlat pels drets dels socis però que en realitat actuaven en benefici d'interessos aliens a la comunitat. A l'abril de 2021, aquesta comissió presentà un projecte per a vendre la totalitat dels terrenys de la cooperativa, sol·licitant uns honoraris de 170 milions de pesos per la seua gestió, una xifra que delatava sense ambigüitats a qui servien realment. El jutge admeté el projecte i ordenà una diligència d'inspecció de tots els habitatges i béns comuns, així com el lliurament de la tortilleria i del centre de distribució de LICONSA a la comissió liquidadora per a facilitar-ne la venda. L'ombra de la voracitat immobiliària, sovint recolzada per poders polítics i judicials, tornava a planar sobre Palo Alto, aquesta vegada amb la intenció d'esborrar-lo del mapa.

La resposta dels cooperativistes que romanen fidels al projecte original és un exemple commovedor de resistència col·lectiva. Davant l'amenaça de des-

KM. 14.5 CARRETERA MEX. - TOLUCA S/N CUAJIMALPA DE MORELOS, D.F.
NUMERO DE REGISTRO 23000 - C

Escut de la Societat Cooperativa de Veïns Units de Palo Alto (SCVUPA).

possessió, han revitalitzat la seua organització i el seu discurs. La consigna “La Cooperativa no es ven, s’estima i es defensa” ressona en les seues assemblees i s’ha convertit en el seu nou crit de lluita. El dia previ a la diligència d’inspecció, 150 efectius de seguretat pública es col·locaren a l’entrada de la cooperativa per a facilitar l’operació, però la mobilització dels veïns i el suport de nombroses organitzacions de la societat civil aconseguiren una suspensió temporal del procediment. Han sabut teixir aliances i recordar a la ciutat que la seua història no és un assumpte privat, sinó un patrimoni social de primer ordre. Com ells mateixos expressen amb orgull i determinació: “Les vivendes de Palo Alto són veritables monuments de resistència” i “Acabar amb Palo Alto és acabar amb un projecte social de transcendència internacional i amb un model de solució als problemes d’habitatge i econòmics.”

Un paradigma vigent per a l’economia social davant l’urbanisme

La història de la Cooperativa Palo Alto transcendeix la seua dimensió local per a convertir-se en un potent símbol de les lluites urbanes contemporànies des de la perspectiva de l’economia social. En primer lloc, vàlida de manera incontestable l’eficàcia del model cooperatiu per a resoldre necessitats habitacionals allí on el mercat i l’Estat han fracassat. Demostra que és possible produir habitatge digne, de qualitat i a un cost assumible per a les famílies treballadores, sempre que la producció es base en la propietat col·lectiva, l’autogestió democràtica, l’ajuda mútua i una concepció de l’habitatge com a procés obert i no com a producte acabat. L’experiència de Palo Alto no és un cas aïllat en el context llatinoamericà, sinó que s’inscriu en una tradició més àmplia de lluites urbanes populars que inclou experiències com el Campamento 2 de Octubre a Iztacalco, les colònies Santo Domingo i Santa Úrsula Coapa a Coyoacán, o els municipis d’Ecatepec i Nezahualcóyotl a l’Estado de México, totes elles filles de la migració, l’abandonament estatal i l’organització d’autogestió.

En segon lloc, visibilitza amb claredat la dimensió profundament política i social de l’acte d’habitar. Palo Alto no és un simple conjunt residencial; és una comu-

nitat forjada en l’esforç compartit, un “espai viscut” on la identitat col·lectiva, el teixit social i els espais comuns són el principal actiu, el vertader escut que ha permès la resistència davant els embats del capital. L’economia social i solidària, en la seua versió més genuïna, no produeix sols béns o serveis, sinó que genera sobretot comunitat, vincle social i un sentit de pertinença que es revela com un recurs estratègic de primer ordre en contextos de crisi i hostilitat.

Finalment, i potser el més rellevant per al debat actual, l’experiència de Palo Alto il·lumina amb cruesa la naturalesa del conflicte urbà al segle XXI. L’amenaça més greu que afronta hui no prové de la seua debilitat o del seu fracàs, sinó precisament del seu èxit. L’alt valor del sòl que ells mateixos crearen amb el seu treball és ara l’esquer que atrau els taurons de l’especulació immobiliària. La seua lluita per la permanència és la lluita d’innombrables barris populars, cooperatives i comunitats arreu del món que es veuen assetjades pels processos de gentrificació i desposseïció impulsats per la financiarització de l’habitatge i la conversió de la ciutat en un mer negoci.

Defendre Palo Alto, així com rescatar la seua història i aprendre de les seues ensenyances, és defensar la idea que la ciutat ha de ser, abans que res, un espai per a la vida, una llar col·lectiva on hi càpiguem tots, i no una mera especulació d’uns pocs. En un món on el dret a l’habitatge s’ha convertit en una quimera per a milions de persones, la història d’aquesta cooperativa mexicana no és una relíquia del passat, sinó una lliçó urgent i una font inesgotable d’esperança per a construir, des de l’economia social, un futur urbà més just, democràtic i habitable.

El cas de Palo Alto resulta paradigmàtic pel seu procés d’organització i consolidació com a cooperativa d’habitatge, un model fins aleshores desconegut a Mèxic, on les necessitats d’un grup migrant coincidiren amb la visió i l’acció de lluitadors socials i col·lectius compromesos amb la millora de les condicions de vida de les persones amb menys recursos. Aquesta aliança entre el saber popular i el coneixement tècnic, al servei de la comunitat, continua sent hui una de les claus per a imaginar i construir altres ciutats possibles, on l’economia social tinga un paper central.

UN MODEL COOPERATIU ESTUDIANTIL I DE CONSUM: LES COOPERATIVES DE BERKELEY, DES DE LA GRAN DEPRESSIÓ FINS A L'ACTUALITAT

per Paola Virginia Suárez Ávila,
Institut Nacional d'Estudis Històrics de les Revolucions de Mèxic

Les cooperatives a Berkeley, sorgides després de la Gran Depressió de 1929, constitueixen un procés històric únic i digne d'anàlisi. Aquest fenomen no sols marcà l'auge del cooperativisme a Califòrnia i als Estats Units, sinó que també permet comprendre com aquestes organitzacions s'entrellaçaren amb les comunitats locals i funcionaren dins d'una economia nacional en recuperació al llarg del segle XX fins a l'actualitat. Aquesta experiència històrica possibilita entendre l'impacte de la Gran Depressió en una àmplia població de treballadors del camp, consumidors i estudiants que, per mitjà del cooperativisme, oferiren una resposta tangible a la crisi econòmica d'aquella època, un llegat que ressona en les crisis del present.

En analitzar el cooperativisme a Berkeley com a resposta a les crisis econòmiques, ens centrem en dues cooperatives emblemàtiques: la Berkeley Student Cooperative (BSC), fundada el 1933 i encara en funcionament, i la Consumers Cooperative of Berkeley (CCB), que operà des de 1937 fins a la seua fallida el 1988. La BSC inicià les seues funcions com a cooperativa estudiantil als Estats Units i continua oferint serveis d'habitatge i alimentació a estudiants a temps complet que assisteixen a universitats i col·legis comunitaris dins de l'àrea de la Badia de San Francisco. La CCB, creada el 1937 per un grup de persones de Berkeley, començà la seua publicació Co-op News el 1940 i, juntament amb la Berkeley Cooperative Union -formada per immigrants finlandesos que obriren la seua primera botiga el 1938 i s'uniren a la CCB el 1947-, es convertiren en models clau per a altres cooperatives a la regió de Califòrnia.

A Califòrnia s'ha construït una història singular de moviments agrícoles i de consum, digna de ser pensada en el present per a comprendre l'emergència de les cooperatives en contextos de crisi, passats i presents. Existeix una singularitat històrica a Califòrnia com a planter del cooperativisme, marcada per forts moviments socials que han transformat la vida dels treballadors en els sectors agrícola, de consum i de serveis. Les fonts per a aquesta anàlisi han sigut els arxius de les cooperatives, que inclouen documents històrics, transcripcions d'entrevistes i fotografies, així com publicacions acadèmiques. També ha sigut imprescindible revisar notícies i reportatges sobre les cooperatives en premsa local i en periòdics propis, amb la finalitat de comprendre i analitzar amb profunditat el context històric en què es desenvoluparen les dues cooperatives objecte d'estudi, reconeixent el seu creixement, desafiaments i assoliments des de la seua fundació en una història compartida a la ciutat de Berkeley.

La International Cooperative Alliance, en el seu Informe de Mapatge Cooperatiu dels Estats Units, assenyalava l'existència de 29.285 cooperatives al país, amb una llarga trajectòria en el sector de la indústria agrícola a Califòrnia. L'informe explica que les cooperatives als Estats Units es regeixen per les lleis estatals i no pel mercat i les lleis globals, cosa que permet variacions significatives entre estats i destaca Califòrnia com un territori particularment favorable al cooperativisme des de la Gran Depressió. Diversos autors coincideixen que l'estudi del cooperativisme als Estats Units no ha sigut exhaustiu, a diferència de

1.- Paola Virginia Suárez Ávila (2024): "El modelo cooperativo estudiantil y de consumo como alternativa al capitalismo: el caso de Berkeley, California (1933-2023)", CIRIEC-España, Revista Jurídica de Economía Social y Cooperativa, núm. 46, 407-436.

la investigació sobre sindicats i agrupacions socialistes. Un fita fonamental en la preservació d'aquesta història fou la donació, el 1989, dels arxius de la Consumers Cooperative of Berkeley a la Bancroft Library de la Universitat de Califòrnia, Berkeley. Posteriorment, el 1993, la Berkeley Historical Society impulsà un Projecte d'Història Oral que condensà entrevistes sobre la Cooperative Center Federal Credit Union of Berkeley i la mateixa CCB. Aquests arxius, disponibles a l'Online Archive of California, representen un testimoni inestimable per a comprendre el desenvolupament cooperatiu a la regió.

La crisi del 29 i l'auge del cooperativisme a Califòrnia

La Gran Depressió de 1929 devastà l'economia dels Estats Units, deixant milions de persones en l'atur i la pobresa. Califòrnia, malgrat la seua riquesa agrícola, no en fou una excepció. La crisi generà un caldo de cultiu per a l'organització comunitària i la recerca d'alternatives al sistema capitalista, que havia demostrat ser fràgil i exclouent. El president Franklin D. Roosevelt, que dirigí la nació de 1933 a 1945, impulsà la reconstrucció econòmica i la recuperació de l'ocupació mitjançant el New Deal. Amb aquest acord nacional, Roosevelt aconseguí impulsar les cooperatives amb iniciatives que eliminaven qualsevol restricció en contra d'elles als estats, creant una Divisió de Cooperatives d'Autoajuda que oferí assistència tècnica i subvencions a cooperatives i associacions de bescanvi. L'interés de Roosevelt per les cooperatives es nodrí de la lectura del llibre *Sweden: The Middle Way* de Marquis Childs, que plantejava l'existència d'un camí intermedi entre el socialisme i el capitalisme per a reduir les pràctiques monopolístiques. El 1936, el president envià un grup d'experts a Europa per a estudiar les cooperatives en països com Suècia, Dinamarca, Finlàndia i Regne Unit, amb la finalitat d'avaluar la seua aplicabilitat als Estats Units.

La major part del cooperativisme a Califòrnia es vinculà inicialment al sector de l'agroindústria, un model productiu que durant finals del segle XIX s'havia convertit en un negoci, però que a partir de la dècada dels trenta fou reorientat cap a les demandes del mercat intern sota la lògica del New Deal i la Agricultural Adjustment Act of 1933. Paral·lelament, les organitzacions d'afiliació comunista de l'època exerciren un paper important en no segregar per pertinença ètnica els treballadors temporals, precaritzats i estrangers del sector agrícola -principalment mexicans i filipins-, a diferència d'altres organitzacions com la American Federation of Labor, que centraren la seua força en els treballadors blancs i estatunidencs.

El moviment de cooperatives a Califòrnia tingué una significació històrica diferent de la dels grups socialistes, el Partit Comunista dels Estats Units i els sindicats, ja que representà una oportunitat perquè desocupats i subocupats afrontaren els anys de la Depressió mitjançant l'organització col·lectiva. Com assenyala Martin, davant dels grups conservadors i liberals que mantenien la idea que l'empresa havia de continuar funcionant sense intervenció estatal, el pensament radical cooperativista perseguia dos propòsits simultanis: proporcionar béns i serveis a la classe treballadora en millors condicions que les existents al mercat, i modelar aspectes d'una societat col·lectiva i igualitària en què el treball i la riquesa es compartiren equitativament.

L'organització en sindicats i cooperatives fou especialment important en el sector agrícola i de consum després de la crisi de 1929. Els problemes per a obtenir ocupació durant aquest període generaren un moviment de desocupats i subocupats sense precedents a Califòrnia, que conduí a la creació de la Unemployed Exchange Association (UXA), fundada a Oakland el 1932. John Curl descrigué aquell moment amb cruesa: l'economia paralitzada, les fàbriques tancades, els diners escassos, un de cada set californians desocupat, els programes de benestar social quasi inexistents, els camps podrint-se amb tones de fruites i verdures mentre milers de xiquets, dones i homes prenién les carreteres i els ferrocarrils en cerca de supervivència. La UXA es formà com un grup d'autoajuda de desocupats, organitzat al voltant d'una Assembla de Coordinació que aconseguí agrupar homes i dones en diferents comitès. Funcionava amb un sistema propi d'"economia recíproca" basat en punts, cosa que eliminava la circulació de diners i establia equitat de gènere en no fer distinció en el valor productiu entre treballadors qualificats i no qualificats. Ben prompte fou declarada per la policia d'Oakland com un grup subversiu amb líders comunistes, en un context marcat pel programa de lleialtat a la nació americana impulsat per Roosevelt i la conformació del House Un-American Activities Committee.

La Berkeley Student Cooperative: habitatge, inclusió i activisme (1933-present)

En la tardor de 1933, enmig de la Gran Depressió, va sorgir la Berkeley Student Cooperative com una solució directa a un problema urgent: la manca d'habitatge assequible per als estudiants de la Universitat de Califòrnia, Berkeley. Joves de diversos orígens ètnics, econòmics i religiosos, que no podien pagar els lloguers, van trobar en la cooperativa una llar i una comunitat que els va permetre continuar amb els seus estudis superiors.

La BSC va ser una de les primeres cooperatives que van permetre la inclusió i el reconeixement de la desigualtat en un sector diferent: l'habitatge de baix cost per a estudiants a temps complet de l'educació postsecundària de la regió. Així, la cooperativa es va constituir com una associació autònoma, democràtica i sense ànim de lucre, basada en els valors d'autoajuda, responsabilitat col·lectiva i no-discriminació. El seu objectiu era proporcionar serveis d'allotjament i alimentació a baix cost, permetent que els estudiants a temps complet pogueren dedicar-se als seus estudis.

Els principis d'antidiscriminació i d'accés a l'educació van ser fonamentals des dels seus inicis, així com l'expansió per donar suport a la Universitat de Califòrnia, Berkeley, i la formació extensiva dels estudiants per compartir els valors cooperatius i difondre'ls en altres espais. Un dels principals assoliments de la BSC ha estat el suport a la Universitat de Califòrnia per alleujar l'estat de Califòrnia en el finançament de residències d'estudiants, mantenint una col·laboració contínua amb el govern estatal, que ha estat el principal finançador per al desenvolupament de la universitat des dels seus inicis.

El problema de l'habitatge a Berkeley va adquirir característiques particulars, ja que va ser la primera ciutat de Califòrnia a zonificar l'ús del sòl per a habitatges unifamiliars, fet que va crear polítiques d'exclusió i racisme residencial des de la fundació de la universitat i va generar una crisi d'habitatge per als estudiants. Des de la seua fundació, i gràcies a l'impuls de figures com Harry Kingman, un missioner cristià que va ajudar a fundar la BSC, la cooperativa es va convertir en un espai de llibertat i d'organització. Kingman, en observar que no hi havia llibertat perquè els alumnes s'expressaren a la Universitat de Califòrnia, va fomentar un espai d'organització per als estudiants dins de la cooperativa.

Els estudiants eren qui dirigien la cooperativa, promovent un activisme per fer escoltar la seua veu i llogar cases a tots els universitaris sense importar la seua raça, credo, color o origen racial, amb la finalitat d'eliminar la discriminació en l'habitatge. Per això, es considera que la BSC va ser pionera en el moviment del Free Speech Movement des dels seus inicis, perquè va contribuir a la formació d'un lideratge estudiantil que va obrir oportunitats dins dels espais desiguals de la universitat.

La desigualtat en el sistema d'educació superior va afrontar nous reptes després de la Segona Guerra Mundial. L'accés a l'educació superior dels joves de Califòrnia es va produir de manera massiva en la dècada dels seixanta, coneguda com la dècada daurada,

aconseguint representar una àmplia classe mitjana i baixa. Açò es va aconseguir sobre la base del Pla Mestre de Califòrnia per a l'Educació Superior (California Master Plan for Higher Education), que va fer accessible l'educació superior als joves californians. Entre 1960 i 1975 es va quadruplicar la matrícula escolar en l'educació superior pública.

La BSC va veure consolidats els seus esforços en aquesta època progressista amb el desenvolupament i el creixement dels seus programes educatius i serveis en un entorn favorable, fins a la dècada dels vuitanta, quan van col·lapsar diverses cooperatives regionals a escala mundial. La BSC va poder resistir aquest període de crisi, consolidant el seu model d'autogestió.

El Pla EPIC i la Consumers Cooperative of Berkeley

El cooperativisme a Califòrnia va continuar el seu desenvolupament i va ser reprès com a part del Pla End Poverty In California (EPIC) del candidat demòcrata i escriptor socialista Upton Sinclair, qui va publicar la seua proposta en el llibre I, Candidate for Governor and How I Got Licked (1935). Sinclair va proposar reviu l'economia californiana mitjançant el desenvolupament de cooperatives agrícoles i de la indústria alimentària, transformant el consum de masses i les empreses capitalistes en cooperatives de treballadors desocupats. El seu model va rebre el suport de diverses comunitats de Califòrnia, inclosa Berkeley, on es troba un dels campus de la Universitat de Califòrnia, Berkeley i que va ser un espai d'organització del Partit Comunista de Califòrnia.

Encara que Upton Sinclair no va guanyar les eleccions a governador, el suport de més de 400 clubs EPIC va aconseguir conformar un EPIC Caucus amb una gran representació que finalment va guanyar les eleccions estatals el 1938. Aquest pla, previ al New Deal, va generar controvèrsia sobre si simplement proposava una versió més gran i millor finançada de la xarxa de clubs de bescanvi i grups d'autoajuda que ja funcionaven a les principals ciutats de Califòrnia des de 1932.

Les cooperatives de consumidors als Estats Units havien sigut un moviment important per reduir el percentatge de guany del mercat, prenent com a base l'experiment social de la Rochdale Society of Equitable Pioneers d'Anglaterra a mitjan segle XIX. Una de les primeres experiències nord-americanes va ser la Cooperative League of the USA, fundada el 1916, on la major part dels seus membres fundadors eren socialistes.

En aquest context, el 1937 es va fundar a Berkeley la Consumers Cooperative of Berkeley o Co-Op Berkeley, una gran cooperativa de consumidors locals i perso-

nes vinculades a la Universitat de Califòrnia, Berkeley, que va aconseguir obrir la seua primera botiga aquell mateix any i posteriorment iniciar nous projectes cooperativistes com centres de reciclatge, productes orgànics i bosses reutilitzables. Aquesta associació va emergir de la fusió de dos grups: el Berkeley Buyers Club, connectat amb els clubs EPIC i demòcrates de Berkeley, i la Berkeley Cooperative Union, conformada per immigrants finlandesos que havien obert una primera botiga el 1938 i que es van unir a la CCB el 1947.

La Consumers Cooperative of Berkeley va créixer ràpidament, convertint-se en la més gran del seu tipus als Estats Units, arribant a tindre més de 100.000 membres. La seua base social estava fortament vinculada a la comunitat universitària i a sectors liberals de classe mitjana de Berkeley, Palo Alto i altres ciutats universitàries. El 1940 va començar a publicar el seu propi periòdic, el *Co op News*, una eina clau per a l'educació i la comunicació amb els seus membres.

Robert E. Treuhaft, una de les figures més importants de la CCB, explicava en el projecte d'història oral de la cooperativa que les cooperatives de consumidors als Estats Units mai no havien tingut un èxit generalitzat, excepte a les ciutats universitàries, ja que es tractava d'organitzacions basades en intel·lectuals. Tanmateix, assenyalava que la participació de la classe treballadora havia sigut sempre mínima, cosa que constituïa una debilitat estructural.

La innovació en els seus productes, l'exigència en els drets dels consumidors i el baix cost de la membresia van permetre a la Consumers Cooperative of Berkeley mantindre's vigent fins a 1988, any en què es va declarar en fallida. Entre les causes de la seua fallida s'assenyala la incapacitat d'expandir-se cap a un nombre important de membres de la classe treballadora, ja fora per falta de temps, confiança o interès a formar part de la cooperativa. Aquest fet va generar incertesa en la Berkeley Student Cooperative sobre el seu propi futur, en un context de noves polítiques centrades en el lliure mercat.

Malgrat la seua fallida, el llegat de la Consumers Cooperative of Berkeley va perdurar. Aquell mateix any els seus membres van donar els seus arxius a la Biblioteca Bancroft de la Universitat de Califòrnia, Berkeley, assegurant que la seua història quedara preservada per a les generacions futures.

Les cooperatives en l'actualitat: pandèmia, crisi habitacional i perspectives futures

La pandèmia de COVID-19 va posar a prova la resiliència de diversos sectors econòmics als Estats Units. En el cas de les cooperatives a Califòrnia, el seu mo-

del basat en la solidaritat i la comunitat les va situar novament com una manera singular d'afrontar i promoure els valors cooperatius per a pal·liar els efectes d'aquesta crisi sanitària. També van trobar nous reptes, com la necessitat de comunicar els seus valors i desenvolupar un cooperativisme digital en plataformes electròniques solidàries amb el moviment, per generar estructures socials digitals més flexibles, adaptables i justes.

En l'actualitat, la Berkeley Student Cooperative (BSC) continua sent una gran opció per als estudiants amb baixos ingressos, molts d'ells immigrants que no disposen de documentació per accedir a un habitatge. En l'informe de la BSC de 2020 es va indicar que durant la pandèmia van viure a les seues unitats aproximadament 967 estudiants, amb un cost anual d'uns 7.446 dòlars per allotjament i alimentació per estudiant, significativament inferior a altres opcions: 14.404 dòlars al mercat privat i 17.110 dòlars a les residències de la Universitat de Califòrnia, Berkeley. Açò representa una reducció de la despesa de més de la meitat respecte d'altres opcions a la ciutat.

La BSC recupera els valors més recents de la Aliança Cooperativa Internacional amb la Declaració sobre Identitat Cooperativa de 1995, on les cooperatives es defineixen com associacions autònomes de persones unides voluntàriament per satisfer les seues necessitats i aspiracions comunes en matèria econòmica, social i cultural mitjançant una empresa de propietat conjunta i gestió democràtica. A partir de 2012, els estudiants membres han expressat el seu interès per proporcionar ajuda al Berkeley Student Food Collective i participar en el Programa d'Oportunitats Educatives per a estudiants de primer ingrés a la universitat, amb més de 55 anys d'existència.

La Berkeley Student Cooperative continua compromesa a proporcionar habitatge de baix cost als estudiants de l'àrea de la Badia de San Francisco, incorporant-se a programes d'estalvi energètic amb empreses com Pacific Gas and Electric Company per reduir els preus de l'energia elèctrica i les tarifes dels seus membres. Actualment compta amb aproximadament 1.300 membres. Com assenyala Helen Veazey, exdirectora de la Junta Directiva de la BSC, des de 1933 la cooperativa ha sigut dirigida democràticament per estudiants per a estudiants, assegurant que les quotes reflectisquen el pressupost estudiantil. Els estudiants amb baixos ingressos constitueixen aproximadament la meitat de la població de la BSC, amb la intenció d'augmentar aquesta xifra almenys fins al 75% en els pròxims anys. Amb els preus de l'habitatge i la matrícula en augment, molts d'aquests estudiants

haurien d'abandonar la universitat sense aquesta opció d'habitatge assequible.

A la ciutat de Berkeley s'han pres iniciatives per reforçar polítiques que ajuden a la generació de cooperatives de treballadors. Els models anteriors de cooperatives han sigut un llegat important, i es busca que la seua experiència demostre les possibilitats que tenen algunes empreses locals per convertir-se en cooperatives de treballadors. L'exalcalde de Berkeley, Jesse Arreguin, va defensar durant molt de temps les cooperatives de treballadors, introduint el 2016 un paquet de reformes per promoure-les i donar-los suport, reconeixent-les com una part essencial de l'economia de la ciutat.

Tot i això, existeixen reptes importants per al seu desenvolupament, com la formació de capital inicial, l'educació i la capacitació dels treballadors en gestió empresarial i en principis cooperatius, així com la regulació mitjançant un marc legal estatal.

La història del cooperativisme a Berkeley constitueix un fenomen d'interès per a historiadors, activistes i pensadors del desenvolupament econòmic, ja que permet estudiar un procés històric de consolidació i formació de cooperatives de diferents tipus dins d'una economia capitalista. El cooperativisme a les ciutats de l'àrea de la Badia de San Francisco té una llarga

trajectòria que marca una ruta única de desenvolupament des de la Gran Depressió, present fins avui amb l'existència de la Berkeley Student Cooperative.

Encara que la Consumers Cooperative of Berkeley va desaparèixer, es conserva en arxius digitals una bona part dels seus documents, que permeten disposar d'una història pròpia i han deixat un llegat per a altres cooperatives dels Estats Units. Sens dubte, comprendre en el present la importància de l'educació i de la història oral de les cooperatives permet conèixer els processos de conformació i els reptes que van superar per a la creació de nous i emergents serveis en futures cooperatives. Les crisis econòmiques posteriors a 2008 i a la pandèmia han impulsat noves polítiques públiques per a la promoció de cooperatives de treballadors que permeten el rescat de milers de negocis i llocs de treball a l'àrea de la Badia de San Francisco.

Ambdues cooperatives, la Berkeley Student Cooperative i la Consumers Cooperative of Berkeley, van aconseguir establir una agenda pròpia per al coneixement i la resolució de problemes greus de la regió, com la crisi de l'habitatge per als estudiants, el proveïment de productes orgànics i de qualitat, la democràcia i la sobirania alimentària. Aquestes dues cooperatives de Berkeley resulten d'interès per a la història del cooperativisme tant a escala nacional com global.

En definitiva, totes aquestes propostes i realitats convergeixen en una conclusió: el cooperativisme i l'economia social no són un model del passat, sinó una resposta viva, creativa i necessària davant les crisis del present.

La història de l'economia social és la història de persones i comunitats que, en les circumstàncies més adverses -la guerra, la crisi econòmica, l'exili, l'espoliació-, busquen solucions en l'organització col·lectiva i en el pensament crític.

Mirar arrere per recuperar la seua memòria és una manera d'avançar i de trobar orientació per construir, des de l'economia social, un món més just, democràtic i habitable.